

Літэратура

1 Сапченко, Л. А. Карамзин: pro et contra / Л. А. Сапченко. – СПб.: Русская Христианская Гуманитарная Академия, 2006. – 1080 с.

2 Карамзин, Н. М. История государства Российского: в 12 т. / Н. М. Карамзин. – Т. 1. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2003. – 701 с.

3 Полевой, Н. А. История государства Российского. Сочинение Карамзина / Н. А. Полевой. – СПб.: Русская Христианская Гуманитарная Академия, 2006. – 362 с.

УДК 811.161.3'373.44:398.8

К. Я. Елісеева

УСТАРЭЛАЯ ЛЕКСІКА Ё БЕЛАРУСКІХ АБРАДАВЫХ ПЕСНЯХ

Артыкул прысвечаны разгляду асаблівасцей ужывання ўстарэлай лексікі ў беларускіх абрадавых народнапаэтычных творах. Устарэлыя лексемы выразна падзяляюцца на дзве вялікія групы: найменні знікшых рэалій (гістарызмы) і замененыя ў сучаснай беларускай мове назвы (архаізмы). І гістарызмы, і архаізмы паказваюць у фальклорных творах каларыт старажытных эпох, уплываюць на выразнасць і эмацыянальнасць тэксту.

З дзяцінства мы жывімся народнай паэзіяй. Створаныя на працягу стагоддзяў прысвечаныя розным абрадам народнапаэтычныя творы існуюць, гадуецца, выходзяць цяперашнія пакаленні. Разам з эстэтычнай радасцю фальклор дапамагае глыбей зразумецца мінулае, а часам і зазірнуць у будучыню. З народнай паэзіяй чалавек нараджаецца, ідзе па жыцці і памірае. З глыбокай старажытнасці вусная паэзія цесна звязана з сямейным побытам. Прыгадаем словы В. Р. Бялінскага: «Сямейны побыт ёсць першая і непасрэдная крыніца народнай паэзіі» [1, с. 155].

Сямейна-абрадавыя песні складаюць вялікую частку беларускага фальклору. Гэтая група народных песень прымяркоўваецца да важнейшых вех жыцця шляху чалавека: нараджэння, шлюб і смерці. Адпаведна гэтым этапам жыцця асобы сямейна-абрадавыя народнапаэтычныя творы падзяляюцца на тры вялікія групы: радзінна-хрэсьбіныя, вясельныя, пахавальна-памінальныя песні.

Беларускі фальклор, прысвечаны сямейным абрадам, часта становіцца аб'ектам даследчыцкай увагі беларускіх навукоўцаў, як фалькларыстаў, так і лінгвістаў. У большасці выпадкаў лінгвісты характарызавалі вобразна-выяўленчыя сродкі беларускай сямейна-абрадавай паэзіі і іх ролю ў экспрэсівізацыі народна-паэтычнага тэксту [2; 3; 4; 5].

Лексічны склад беларускіх абрадавых твораў варты асобнага навуковага даследавання. Натуральна, што складзеныя ў глыбокай старажытнасці і дапоўненыя на працягу стагоддзяў фальклорныя песні захавалі і данеслі да нас шматлікія лексічныя адзінкі, якія для сучасных носьбітаў мовы з'яўляюцца ўстарэлымі.

Лексіка беларускай мовы, як і іншых моў свету, фарміравалася на стагоддзямі, увесь гэты час слоўнік няспынна развіваўся і ўдасканальваўся. Менавіта ў лексіцы адлюстравалася гісторыя духоўнага і матэрыяльнага развіцця беларускага народа.

Устарэлая лексіка перадае ў тэксе рэальны каларыт мінулых эпох. У тэматычных адносінах устарэлыя для сучасных чытачоў словы – гэта назвы старажытных заняткаў, найменні старадаўніх відаў адзення, абутку, галаўных убораў, упрыгожанняў, хатніх рэчаў, зямельных угоддзяў.

Устарэную лексіку трэба адрозніваць ад старажытнай паводле паходжання лексікі. У апошнюю ўваходзяць агульнаславянскія і агульнаўсходнеславянскія спрадвечна беларускія словы, якія паходзяць з глыбокай старажытнасці і якімі мы зараз актыўна карыстаемся (*неба, агонь, вада, карова, конь*).

Традыцыйна ўстарэлая лексіка падзяляецца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы – гэта адзінкі мовы, якія называюць прадметы, з’явы і працэсы, якія ў цяперашні час не існуюць і не адбываюцца. Вербальнае абазначэнне рэалій старажытнасці, што выйшлі з ужывання ў сучасны момант, неабходна стваральнікам тэкстаў для адлюстравання каларыту эпохі, адраджэння на старонках мастацкага твора атмасферы пэўнага часовага перыяду. Іншы раз гістарызмы выкарыстоўваюцца ў мастацкім тэксце для надання ўзвышанасці і прыўзнятасці.

У фальклору стылістычнае функцыянаванне гістарычнай лексікі адрозніваецца ад мастацкіх твораў. Народная паэзія і проза стваралася і ўдакладнялася ў розных гістарычных перыяды і на розных тэрыторыях, у выніку чаго ў фальклору захоўваюцца многія гістарычныя лексемы, якія называюць з’явы, адсутныя ў нашай сучаснай рэчаіснасці.

Беларуская народная паэзія мае шэраг прыкладаў выкарыстання ў песенных тэкстах гістарызмаў. Гістарызмы, адзначаныя ў сямейна-абрадавых песнях, падзяляюцца на некалькі лексіка-тэматычных груп. Перш за ўсё ўжываюцца назвы асоб паводле сацыяльнага статусу, прафесіі: *На ганак ступаець, а ганак улягаець. У гораньку ўступаець – баяры ўставаюць* [6, с. 77]; *А у мяне німа ні ездавога, Ні гайдука, ні павадыра* [7, с. 301]. Гістарычныя назвы асоб у сямейна-абрадавых творах узгадваюць пасады і званні, характэрныя для вельмі даўняга перыяду развіцця ўсходнеславянскай культуры: *гайдук* ‘служыцель у вяльможы’, *баярын* ‘буйны землеўладальнік у Старажытнай Русі’. Гэтыя найменні даўно ўжо адышлі ў нябыт і зараз для нас з’яўляюцца паказальнікамі старажытнасці сямейна-абрадавых твораў.

Да гістарызмаў можна аднесці і некаторыя назвы транспартных сродкаў: *На дварэ ў мяне Пару коні ў рыдване* [6, с. 294]. У гэтым тэксце зафіксавана лексема *рыдван* ‘вялікая дарожная карэта’.

Фальклор можна назваць гістарычнай энцыклапедыяй народнага побыту. Асобную групу гістарызмаў складаюць найменні адзення, абутку і іншых элементаў побыту: *А на бабцы саян, Ен шоўкам вышыван* [6, с. 239]; *Хадзіла Дануся на двару, Сеяла руту з прыполу* [8, с. 228]; *Няхай пойдзе ў камору Ды прынясе кужалёчку* [8, с. 69]; *Дзедка мой, галубочак мой! А хто ж мне цяпер лапцэйкі спляце? А хто мне цяпер аборачкі саўе? А хто ж мне цяпер гарошак перавее?* [7, с. 408]

Незразумелыя для носьбітаў сучаснай беларускай мовы лексемы натхняюць на вывучэнне гістарычнай этнаграфіі беларусаў: *саян* ‘від жаночага адзення’; *прыпол* ‘ніжні пярэдні край сукенкі, кашулі’; *кужаль* ‘валакно ачэсанага лёну, ніткі з такога валакна; палатно з такіх нітак’; *лапці* ‘традыцыйны сялянскі абутак, плецены з лыка (лазовага, ліпавага), пняньковых або льняных вітушак ці тонкіх вяровак’; *абора* ‘невялікая, тонкая вяровачка; шпагаціна’.

У беларускай народнай паэзіі гістарызмы захоўваюць і перадаюць рэальную старажытную эпоху, ствараючы каларытныя і надзвычай выразныя вобразы даўніх часоў. Гэтаму спрыяюць гістарызмы, якія абазначаюць пабудовы розных тыпаў: *Двойчы на тыдзень ішлі да фальварка, Тры цяпер дні на адробку лягло. Поруб турэмны, а не гаспадарка* [9, с. 118].

Цікавай для сённяшніх носьбітаў мовы з’яўляецца група гістарызмаў, якія адлюстроўваюць старажытныя падаткі: *Цягнеш, як вол пад’ярэмны, цягло... З борцяў – васковы падатак і мёдны, Стаўшчыну – з рыбнай лускі ў невадах. Потым – пасошны, падымны, пабродны... А пры вяселлі – паёмшчыну здай* [9, с. 118].

Такім чынам, у абрадавай паэзіі беларусаў сустракаюцца гістарызмы, якія называюць рэаліі старажытных эпох. Гістарызмы данеслі да нас атмасферу старажытнасці.

Іншую групу ўстарэлай лексікі складаюць архаізмы – устарэлыя назвы прадметаў і з’яў, што зараз існуюць, але маюць іншыя найменні. У мовазнаўстве архаізмы традыцыйна падзяляюцца на некалькі груп. Да лексічных архаізмаў адносяцца старыя назвы, якія ў сучаснай мове замяніліся іншымі лексемамі:

– *церам* ‘вялікі багаты дом’: *Не цясовы **церам** стаіць, Толькі хораша ўвіт* [6, с. 78];

– *тын* ‘агароджа з папярочных або вертыкальных жэрдак; забор’: *Як кум з кумой цераз **тын** жылі, Чэраз **тын** жылі ды й не зналіся* [6, с. 106].

Беларускія народныя сямейна-абрадавыя песенныя творы ўтрымліваюць многія лексічныя архаізмы, якія называюць часткі цела чалавека:

– *рамёны* ‘плечы’: *Ламалі **рамёны** тут хлопцы* [10, с. 116].

Некаторыя з лексічных архаізмаў у беларускіх народных песнях сталі складнікамі архаічных устойлівых выказаў: *Як ударыцца сваёй бабачцы Ў ножкі **чалом**...* [6, с. 215] – *ударыць чалом* ‘вітаць, шанаваць’, *чалом* ‘лоб’.

Асобныя архаічныя лексемы ў сучаснай беларускай мове набылі новае гукавое афармленне: *Моцна паціскаю тваю **длань*** [10, с. 116]. Архаізмы з адрознай ад сучаснай агаласоўкай называюцца фанетычнымі. Фанетычны архаізм *длань* ‘далонь’ з’яўляецца следам кніжнаславянскай мовы ў фальклоры. На кніжнаславянскае паходжанне паказвае няпоўнагалоснае спалучэнне ў карані.

Для беларускіх народных паэтычных твораў няпоўнагалосныя ўтварэнні не з’яўляюцца надзвычай характэрнымі. Няпоўнагалосныя архаізмы ўжываюцца ў фальклорных творах Гомельшчыны: *Нясіце, райкі, **сладкія** мядкі,..Сладкія мядкі – людзям на канун* [11, с. 25–26]; *Млады Валодзька, хто цябе й вучыў?* [11, с. 32]

Граматычныя архаізмы ўяўляюць сабой асобныя граматычныя формы, якія не захаваліся ў сучаснай мове. У беларускай народнай паэзіі пашыраны такія граматычныя архаізм, як клічная форма назоўнікаў. Клічныя формы ў старажытнарускай мове ўжываліся ў зваротках і перадавалі заклік і зварот да асобы. Клічную форму мелі назоўнікі мужчынскага і жаночага роду адзіночнага ліку, якія называлі асоб: *Добра было, мая **матухно**, Да заручыны піці* [11, с. 128]; *Пане-гаспадару, Ці спіш, ці ляжыш?* [11, с. 23]

У фальклорных творах клічная форма сустракаецца не толькі пры зваротках да асоб, але і пры называнні іншых жывых істот і нават з’яў прыроды: *Ой, **коню, коню**, я цябе прадам!* [11, с. 33]; *Постой, **жабка**, зануздаю Дай поедом на Купайлу* [11, с. 116]; *Ой ты, **саду**, ты, мой **саду**, зеляненькі* [11, с. 85]; *Там касарыкі сены косяць, Аны ж, **хмарко**, даўно цябе просяць* [11, с. 111].

Прыведзеныя тэксты беларускіх народных песенных твораў паказваюць дастаткова частае ўжыванне ўстарэлай лексікі. Устарэлыя лексемы выразна падзяляюцца на дзве вялікія групы: найменні знікшых рэалій (гістарызмы) і замененыя ў сучаснай беларускай мове назвы (архаізмы). І гістарызмы, і архаізмы паказваюць у фальклорных творах каларыт старажытных эпох, уплываюць на выразнасць і эмацыянальнасць тэксту.

Літаратура

1 Песні беларускага народа: метадычны зборнік / уклад. і ўступ. арт. І. В. Казаковай. – Мінск: Паркус плюс, 2007. – 155 с.

2 Хазанова, К. Л. Фігуры дабаўлення ў беларускіх радзінных песнях / К. Л. Хазанова // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 21 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск: Права і эканоміка, 2016. – С. 271–276.

3 Хазанава, К. Л. Риторические вопросы и восклицания в белорусских и украинских родильно-крестильных песнях / К. Л. Хазанава // Мова і культура. (Науковий журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – Вип. 19. – Т. V (185). – С. 104–107.

4 Хазанава, К. Л. Вобразны паралелізм у фальклору Гомельшчыны / К. Л. Хазанава // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2017. – № 1 (100). Гуманитарные науки. – С. 123–127.

5 Хазанава, К. Л. Эматыўная прастора беларускага сямейна-абрадавага фальклору / К. Л. Хазанава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 22 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск: Права і эканоміка, 2017. – С. 401–407.

6 Радзінная паэзія / рэд. Г. І. Цітовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 784 с.

7 Пахаванні. Памінкі. Галашэнні / рэд. кал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) і інш.; укладанне тэкстаў, уступ. артыкул і камент У. А. Васілевіча; артыкул, сістэматызацыя і камент. напеваў Т. Б. Варфаламеевай. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 615 с.

8 Вяселле. Песні: у 6 кн. Кн. 2 / склад. Л. А. Малаш; муз. дадат. З. Я. Мажэйка; рэд. М. Я. Грынблат, А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 831 с.

9 Беларусы: у 5 т. Т. 5: Сям'я / В. К. Бандарчык, Г. М. Курыловіч, Т. І. Кухаронак і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 375 с.

10 Фядосік, А. Беларуская народная творчасць: вяселле / А. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 320 с.

11 Беларускі фальклор у сучасных запісах: традыцыйныя жанры Гомельскай вобласці / уклад. В. А. Захарава і інш.; уклад. муз. часткі У. І. Раговіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1989. – 384 с.

УДК 811.161.1'373.612.2:115.4

П. С. Заветрикова

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ «МОЕГО МИРА» (НА МАТЕРИАЛЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА РУССКОГО ЯЗЫКА)

Статья посвящена установлению пространственно-временных границ «моего мира» в контекстах Национального корпуса русского языка. Производится анализ специфики понятия «мой мир». Определяются разноуровневые средства выражения его хронотопных значений. Проводится параллель между внешним миром как глобальным бытием и внутренним миром как бытием частным.

Категории времени и пространства представляют собой фундаментальные онтологические структуры и неразрывно связаны с построением любой картины мира. Хронотопическая организация действительности обуславливает потребность ориентации личности в пространстве и во времени. По утверждению Новейшего философского словаря, определение пространственно-временных параметров бытия является «необходимым условием не только процесса постижения мира человеком, но и осознания последним самого себя» [1].

Языковая репрезентация категорий времени и пространства отражает представления говорящего о мире, причём как об окружающем, внешнем, так и о внутреннем. Совершенно закономерно то, что с развитием лингвистической науки язык перестал восприниматься исключительно как лексическая и грамматическая система, обслуживающая все социальные сферы; в современных исследованиях он зачастую осмысливается как среда, «в которой <...> разворачивается наша мыслительная и коммуникативная деятельность» [2, с. 6].